

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞİRMƏMMƏD QÜDRƏT OĞLU QULUBƏYLİ

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ
FELİN QAYIDIŞLIQ KATEQORİYASI

10.02.01. Azərbaycan dili

10.02.04. German dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün

taqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN - 2007

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Avropa dilləri» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR: Filologiya elmləri doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor Nizami Qulu oğlu Cəfərov
Filologiya elmləri doktoru Azad Yəhya oğlu Məmmədov

APARICI TƏŞKİLAT : Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə «10» *may* 2007-ci il tarixdə, saat *13⁰⁰* da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdindəki N. 02. 121 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

ÜNVAN: Az 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə. Böyük akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «03» *fevral* 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi, dosent *A.Z. Cəfərov*

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçilikdə ən aktual tədqiqat istiqamətlərindən olan funksional-semantik araşdırmalar sistemi respublikamızın müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra faktiki dövlət dili statusunu almış Azərbaycan dili üçün son dərəcə önəmlidir. Ən incə mətləbləri ən yüksək dərəcədə ifadə etmək imkanına malik olan Azərbaycan dilinin semantik sistemində daxil olan invariant mənalardan funksional semantika zəminində öyrənilməsi bu günün tələbidir. Dissertasiyanın mövzusunun da məhz müasir Azərbaycan və ingilis dillərində funksional-semantik qayıdışlıq kateqoriyası təşkil edir. İstər türkologiyada, istərsə də german dilçiliyində bu dil hadisəsinin tədqiqinə həsr olunmuş dəyərli araşdırmalar kifayət qədərdir. Lakin bu tədqiqatlar, bir qayda olaraq, felin qrammatik növü çərçivəsində ənənəvi metodlar əsasında aparılmış və qayıdışlıq bir funksional-semantik kateqoriya kimi tədqiq olunmamışdır. Refleksivliyin (qayıdışlığın) felin qrammatik növü çərçivəsində öyrənilməsi isə bu dil hadisəsinin nə məzmun, nə də ifadə planlarını əhatə etməyə imkan verməmişdir. Nəticədə qayıdışlıq semaları felin qayıdış növünün məna variantları səviyyəsində öyrənilmiş, ifadə vasitələri isə bəzi istisnalarla əsasən qayıdış növün şəkilçiləri ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Beləliklə, bu gün qayıdışlıq anlayışına xas olan invariant mənanın müxtəlif variant və çalarlarının, eləcə də onların dilin müxtəlif yaruslarına aid olan ifadə vasitələrinin tədqiqi son dərəcə aktualdır.

Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan mikrostrukturlardan birinin-qayıdışlıq kateqoriyasının məzmun və ifadə elementləridir. Linqvistik araşdırma materialı kimi iyirmi min səhifədən artıq bədii ədəbiyyat nümunəsindən istifadə olunmuşdur. Yeri gəldikcə, izahlı lüğətlərdən və digər dillərin materiallarından da araşdırma obyektı kimi istifadə olunmuşdur. Bədii ədəbiyyat nümunələri Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmış müxtəlif janrlı və üslublu əsərlərdən, həmçinin folklor incilərindən seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyada, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, felin qayıdış növü deyil, funksional-semantik qayıdışlıq sahəsi araşdırılır. Başqa sözlə, hər iki dildə refleksivliyin məzmun planı qayıdışlıq kateqoriyasının bütün əsas məna variant və çalarlarını, ifadə planı isə müxtəlif səviyyəli eksplisit və implisit vasitələri əhatə edir. Qayıdışlıq anlayışı məhz bu anlamda dissertasiyanın predmetinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın prinsip və metodları. Dissertasiyada qayıdışlıq kateqoriyası funksional-semantik sahə prinsipləri əsasında tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatda semaların analizi, müqayisəli tutuşdurma, eləcə də, müqayisəli qarşılaşdırma metodlarından, səthi və daxili struktur, eləcə də universal diatezlər və növ kimi tədqiqat istiqamətlərindən istifadə olunmuşdur. Bu metodoloji baza türkoloji tədqiqatlarda geniş tətbiq edilmədiyindən yeri gəldikcə onların əsas mahiyyəti haqqında yığcam məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu araşdırmanın əsas məqsədi müasir Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdışlığın bir funksional-semantik kateqoriya kimi müqayisəli - tipoloji zəmində öyrənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin optimal həlli vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur:

- Qayıdışlıq mənasının ənənəvi metodlarla öyrənilmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək və hər iki dildə refleksivlik sahəsinin tədqiqinin ilkin şərtlərini aşkar edərək bu dil hadisəsinin funksional semantika zəminində araşdırılma zərurətini əsaslandırmaq;

- Refleksivləşmə dərəcəsini əsas meyar kimi götürərək qayıdışlıq sahəsinə xas olan invariant mənanın əsas variant və çalarlarını müəyyənləşdirmək, mövcud təsnifat nümunələrini nəzərdən keçirərək, bu anlayışın məzmun planını dolğun şəkildə əhatə edən funksional-semantik təsnifat nümunəsini vermək;

- Qayıdışlıq sahəsinin dilin müxtəlif yaruslarına aid olan dominant və periferik, eksplisit və implisit ifadə vasitələrini inventarlaşdırmaq və sistemləşdirilməklə bu kateqoriyanın semantik-struktur və formal-səviyyə təsnifatını vermək;

- Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində refleksivlik sahəsinin həm məzmun, həm də ifadə planının müqayisəli- tipoloji təhlilini verərək, izomorfizm və allomorfizm hallarını müəyyənləşdirmək, müxtəlif dil ailələrinə aid olan bu iki dildə qayıdışlıq kateqoriyası ilə bağlı oxşar və fərqli cəhətləri göstərmək;

- Felin növ kateqoriyasına daxil olan və olmayan digər invariant mənalardan analoji şəkildə araşdırılmasında tətbiq oluna bilən universal model hazırlamaq.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Mövzu ilk dəfə olaraq funksional-semantik kateqoriya kimi sahə nəzəriyyəsi əsasında tədqiq olunur. Mövcud tədqiqatlarda qayıdışlıq əsasən bir morfoloji kateqoriya kimi felin qrammatik növü anlayışı çərçivəsində öyrənilmişdir. Lakin bu araşdırmada felin qayıdış növü refleksivlik sahəsinin müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrindən biri kimi nəzərdən keçirilmiş, qayıdışlıq

dərəcəsi asılı olaraq invariant mənanın müxtəlif variantları və onların ifadəsinə xidmət edən, müxtəlif yarımlara aid olan ifadə vasitələri tədqiq olunaraq ümumiləşdirilmişdir. Başqa sözlə, tətbiq olunan metodoloji baza qayıdışlıq anlayışının həm məzmun, həm də forma elementlərini dolğun əhatə etməyə imkan vermişdir.

Mövzunun müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsi də onun yeniliyini şərtləndirən cəhətlərdəndir. Digər tərəfdən, mövzunun qeyri-ənənəvi metod və prinsiplər əsasında araşdırılması da elmi yenilik kimi dəyərləndirilə bilər.

Araşdırmanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu dissertasiyada qohum olmayan iki dildəki mikrostrukturardan birinin sahə nəzəriyyəsi və yuxarıda qeyd olunan metodoloji baza əsasında müqayisəli-tipoloji müstəvidə araşdırılmasının elmi-nəzəri modeli yaradılmışdır. Həmin modelin tətbiqi ilə müxtəlif dillərdəki digər kateqoriyalar da analoji şəkildə tədqiq oluna bilər. Araşdırmada hər iki dildə, xüsusilə də ingilis dilində qayıdışlıq anlayışı ilə bağlı bəzi problem məsələlərin optimal həlli variantlarından biri verilmişdir. Ümumiləşdirilmiş müddəalar əsasında felin növ kateqoriyası ilə bağlı olan digər mübahisəli məsələlərin də elmi izahı verilə bilər. Bu nəzəri müddəaların həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin araşdırılmasına tətbiqi mümkündür.

Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən funksional semantikaya və tərcüməyə dair xüsusi kurslarda, tərcüməyə dair vəsaitlərdə, ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi zamanı və s. istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobeasiyası. Dissertasiyanın əsas praktik və nəzəri müddəaları haqqında müxtəlif elmi konfranslarda çıxış edilmişdir. Azərbaycan və rus dillərində işin bütүн fəsilələrinin əsas məzmununu əhatə edən on beş məqalə nəşr edilmişdir. Eyni zamanda, tədqiqatın məzmununu ayrıca monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş elmi və bədii ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu.

«Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti qeyd olunmuş, araşdırma zamanı istifadə olunan prinsip və metodlar, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri göstərilmiş, dissertasiyanın elmi yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, aprobeasiyasından bəhs edilmişdir.

«Qayıdışlıq Azərbaycan və ingilis dillərində funksional-semantik sahə kimi» adlanan birinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsil «Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdışlıq anlayışına elmi-nəzəri baxış» adlanır.

Türkologiyada bu linqvistik anlayışla bağlı yazılmış əsərlərin təhlili göstərir ki, bu ailəyə mənsub olan dillərdə qayıdışlıq əsasən felin qrammatik növü kateqoriyası çərçivəsində bu növlərdən biri kimi öyrənilmişdir. Uzun tarixə malik linqvistik təhlil ənənələri olan felin qrammatik növü anlayışı türk dillərində felin ən qədim kateqoriyalarından biri hesab olunur. Vaxtilə M. Kazımbəy, M. Terentyev, K. Nəsirov və başqaları felin qrammatik növlərinin yaranmasından bəhs etmişlər. Lakin həmin dilçilərin bir qismi felin qrammatik növlərini ayrıca bir kateqoriya kimi müəyyənləşdirməmişlər.

Ümumiyyətlə, felin mənaca növlərinə və qayıdışlığa həsr olunmuş əsərləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: ənənəvi metod və prinsiplər əsasında yazılanlar və universal diatezlər və növ anlayışına əsasən yazılanlar. Türk dillərində bu kateqoriyaya dair yazılmış əsərlər əsasən birinci qrupa daxildir.

1950-ci illərdə türk dillərində felin növ kateqoriyasının tədqiqi xüsusi bir intensivliklə aparılmış, çoxlu maraqlı tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Sonrakı illərdə bu sahəyə dair tədqiqatlar davam etdirilmiş, nəzəri məqalələr, dissertasiyalar yazılmışdır. Həmin əsərlərdəki əsas istiqamətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar.

Hər şeydən əvvəl, felin qrammatik növ kateqoriyası birmənalı şəkildə şərh olunmamışdır. Bu kateqoriya ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində bir çox problemlər mövcuddur¹.

Tədqiqatların əksəriyyətində bu kateqoriya hərəkət, subyekt və obyekt arasındakı qarşılıqlı əlaqə kimi başa düşülsə də, bəzən bu kateqoriya hərəkət və subyekt arasındakı əlaqə kimi şərh olunmuş, yəni obyekt bu terminin tərkibindən çıxarılmışdır². Zənnimizcə, bu kateqoriyaya tərif verərkən hər üç parametrlə nəzərə alınmalı, onların yeri və rolu dəqiqləşdirilməlidir.

Türkologiyada əsasən beş qrammatik mənə növü müəyyənləşdirilsə də, bəzən üç, yeddi və s. növdən bəhs olunmuşdur. Təbii ki, müxtəlif təsnifatlarda bizi, hər şeydən əvvəl, qayıdış növünün tutduğu yer maraqlandırır.

¹ Bax: Seyidov Y. M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s.317

² Bax: С.Джафаров. О категории залога в тюркских языках. Статья первая. - Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. 1978, №20, с.3-6

Felin qrammatik növlərinə həsr olunmuş əksər tədqiqatlarda dilçilər müstəqil qayıdış növü qəbul edir. B. A. Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın yazdıqlarına görə, felin bu mənə növünün artıq türk ulu dilində mövcud olduğunu söyləmək üçün bütün əsaslar var¹. Onların fikrincə, qayıdış növ bütün türk dillərində mövcuddur. Lakin dilçilik ədəbiyyatında bu növün bəzən məchul yaxud qayıdış-məchul növ daxilində şərh olunması hallarına da təsadüf olunur.

Felin qrammatik mənə növü çərçivəsində refleksivliyin tədqiqi zamanı qayıdış növə adətən belə tərif verilir: Felin qayıdış növü subyektin özü üzərində, yaxud özü üçün icra etdiyi hərəkətləri bildirir. Lakin müxtəlif dilçilərin qayıdış növə verdiyi təriflər arasında oxşarlıq olsa da, bu kateqoriyanın məzmun planının müxtəlif dilçilər tərəfindən əhatə dairəsi müxtəlifdir. Belə ki, bəzi əsərlərdə ancaq xüsusi qayıdışlıq mənası şərh olunduğu halda, digərlərində başqa semalardan da qismən bəhs olunur.

Azərbaycan dilində adətən $-in^4, -il^4$ qayıdış növün şəkilçiləri hesab olunur. Lakin bəzi mənbələrdə digər şəkilçilərdən, o cümlədən, söz yaradıcılığı şəkilçilərindən də bəhs olunur².

Müasir ingilis dilində felin qrammatik növ kateqoriyası ən mübahisəli məsələlərdən biri hesab olunur.

Professor A.İ.Smirnitskinin göstərdiyi kimi, ingilis dilində felin növ kateqoriyası ilə bağlı çətinliklər birinci növbədə belə bir xüsusiyyətlə bağlıdır ki, bu kateqoriyanın qrammatik ifadə vasitələri ilə ifadə olunan qrammatik mənə öz məzmununu etibarilə fellərin leksik mənası ilə çox yaxındır. Ümumiyyətlə, müxtəlif dilçilər seçdikləri meyarlardan asılı olaraq ingilis dilində felin ikidən on dördə qədər qrammatik növündən bəhs etmişlər.

Müasir ingilis dilində ən çox mübahisəyə səbəb olan qayıdış və qarşılıqlı-birgəlik mənalardır.

Bəzi ingilis dili tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, təsirli fellərlə işlənərək qayıdışlıq birləşmələri əmələ gətirən self-əvəzlilikləri ikili xarakterə malikdir. Onların fikrincə, self-əvəzliliklər əksər hallarda qrammatik ifadə vasitələri kimi çıxış edərək felin qrammatik qayıdış növünü əmələ gətirir. Lakin bəzi hallarda bu əvəzliliklər

¹ Вах: Сereбренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1971, с. 206

² Вах: Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s. 106

qrammatikləşmir, yəni qayıdış növü əmələ gətirmir və bilavasitə cümlənin tamamlığı vəzifəsində çıxış edir. Bəzi müəlliflərin fikrinə, qayıdışlıq birləşmələrinin mövcudluğu haqqında məsələ belə qoyulmuşdur: bu birləşmələri xüsusi növ kimi deyil, qayıdışlıq birləşmələrinin xüsusi bir növü kimi nəzərdən keçirmək olar, ya yox¹.

Əksər dilçilər ingilis dilində felin ancaq iki növünü qəbul edir: məlum və məchul. Başqa sözlə, həmin dilçilər qayıdışlıq bir qrammatik kateqoriya kimi qəbul etmir. Qayıdışlıq birləşmələri müxtəlif cür adlandırılır: məlum növün qayıdış mənası, məlum növün ümumi mənasının bir növü, leksemlərin refleksivləşmiş mənası və s.

Fikrimizcə, sahə nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyası, o cümlədən bəzi dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş qayıdış növ probleminin aşağıdakı həlli variantını vermək olar.

Müasir ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasının mübahisəli izahı belə bir vəziyyətlə bağlıdır: bir linqvistik kateqoriya kimi qayıdışlığın bu dildə özünəməxsus ifadə vasitələri var və o elə aydın şəkildə ifadə olunur ki, semantik prinsiplər nöqtəyi-nəzərindən onun mövcudluğunu qəbul etməmək qeyri-mümkündür. Lakin, eyni zamanda, həmin vasitələr felin qrammatik növ kateqoriyasının ifadə vasitələri deyil.

Bu araşdırmada sahə nəzəriyyəsinin prinsiplərindən istifadə edərək müasir ingilis dilində felin qayıdış növü probleminin həlli variantlarından biri verilmişdir. Bu zaman aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Linqvistik məna və qrammatik kateqoriya anlayışları bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Hər hansı məna, o cümlədən konkret bir dildə müəyyən qrammatik kateqoriyanın invariant mənasını təşkil edən mənalar müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər və qrammatik kateqoriyaların ifadə planı həmin vasitələrdən ancaq biri kimi çıxış edə bilər. Eyni dil universalisi müxtəlif dillərdə müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər və dominant rolunda müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif yaruslara xas olan vasitələr çıxış edə bilər.

2. Refleksivlik birləşmələrinin tərkibindəki self-əvəzlilər müstəqil söz statusunu saxlayaraq cümlənin tamamlığı vəzifəsində çıxış etdiyindən öz leksik mənasını saxlayır, qrammatikləşmir və deməli,

¹ Вах: Иванова И. П., Бурлакова В.В., Поценцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1981, с.180

qayıdış növün analitik ifadə vasitələri kimi çıxış etmir. Tərkibi təsirli fel + self-əvəzlilərdən ibarət olan birləşmələrin mövcudluğuna əsaslanaraq müasir ingilis dilində felin qayıdış növünün qəbul edilməsi qrammatik kateqoriyalara dair əsas prinsipin pozulması deməkdir. Qrammatik kateqoriya qrammatikləşmiş, yəni ən azı konkret situasiyada leksik mənasını itirmiş ifadə vasitəsi olmadan mövcud ola bilməz.

3. İngilis dilində qayıdışlıq kateqoriyası müxtəlif implisit və eksplisit ifadə vasitələrinə malikdir ki, onlardan biri də qayıdış əvəzliləridir. Qayıdışlığın felin növ kateqoriyasının tərkib hissələrindən birinin statusunu daşdığı dillərdə belə, o cümlədən, müasir Azərbaycan dilində qayıdış növ çoxplanlı qayıdışlıq anlayışının ifadə vasitələrindən ancaq biridir.

Deməli, ingilis dilində felin qayıdış növü probleminin əsas səbəbi qayıdış növ və qayıdışlıq mənası anlayışlarının qarışdırılmasıdır. Bu dildə müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olan qayıdışlıq mənası mövcuddur, lakin felin qayıdış növü yoxdur. Bəzi dilçilərin ingilis dilində felin qayıdış növünü qəbul etməsi məhz bu dildə qayıdışlıq kateqoriyasının mövcudluğu ilə bağlıdır. Lakin qayıdışlıq kateqoriyasının mövcud olması qayıdış növün mövcudluğunu şərtləndirmir.

Qeyd olunmalıdır ki, türk dillərində də qayıdış əvəzliləri bəzən qayıdış növün qrammatik ifadə vasitələri hesab olunur. Yuxarıdakı mülahizələri analogi şəkildə türk dillərindəki qayıdış birləşmələrinə də şamil etmək olar.

Beləliklə, hər iki dildə qayıdışlığa dair felin qrammatik növ kateqoriyası zəminində yazılmış əsərlərin qısa xülasəsi göstərir ki, bu dil hadisəsinin bir sahə kimi tipoloji-müqayisəli aspektdə araşdırılması üçün kifayət qədər əsas vardır.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslii «Qayıdışlıq sahəsinin ilkin şərtləri. Qayıdışlıq Azərbaycan və ingilis dillərində bir sahə kimi» adlanır.

A.V.Bondarkonun göstərdiyi kimi, sahə nəzəriyyəsi dilçilikdə nisbətən yeni istiqamət olsa da, onun hər bir cəhəti bu və ya digər dərəcədə müəyyən bir dilçilik ənənəsi ilə bağlıdır¹. Ənənəvi prinsiplər əsasında yazılmış dilçilik ədəbiyyatında «sahə» termini işlənməyə də, bu

¹ Вах: Бондарко А.В. Теория поля в грамматике – залог и залоговость (на материале русского языка) // ВЯ, 1972, № 3, с. 20-35.

nəzəriyyənin əhatə etdiyi bir çox xüsusiyyətlər müxtəlif əsərlərdə öz əksini tapıb. Dilçilər bu və ya digər dilçilik hadisəsini tədqiq edərkən bir çox hallarda həmin kateqoriyanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrindən bəhs etmişlər. Bir çox dilçilərin Azərbaycan və ingilis dillərində refleksivliyi leksik-qrammatik kateqoriya kimi araşdırmaları bu anlayışın tədqiqi zamanı sahə nəzəriyyəsinin tətbiqinin əsas zəmini, ilkin şərtidir.

Bundan başqa, yuxarıda göstərildiyi kimi, qayıdışlığın araşdırılması zamanı bəzi tədqiqatçılar söz yaradıcılığı vasitələrindən də bəhs edir. Belə bir cəhət xüsusi maraq doğurur ki, tədqiqatların bir qisminə felin növ kateqoriyası məhz çoxplanlı bir kateqoriya kimi araşdırılıb. Ümumiyyətlə, akademik V.V. Vinqradovun göstərdiyi kimi, felin növ anlayışına ən müxtəlif və bir-birinə zidd olan leksik-qrammatik mənalar daxil edilib. Müasir türk dillərində felin növ kateqoriyasına dair A.M.Şerbəkin söylədiyi fikir bu dil ailəsində qayıdışlıq sahəsinin tədqiqi üçün münasib zəmin hesab oluna bilər. O qeyd edir ki, türk dillərində felin mənaca növü adlandırılan hər bir forma müstəqil bir kateqoriya ifadə edir və növ haqqında ancaq şərti olaraq, mövcud qrammatik ənənə ilə hesablaşaraq danışmaq olar.

Qayıdışlıq sahəsinin ilkin şərtləri nəzərdən keçirilərkən refleksivlik mənasının növ şəkildələrini çıxarmaqla hər hansı başqa bir vasitə ilə ifadəsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki bu kateqoriyanın qayıdış növün şəkildələrini çıxarmaqla hər hansı başqa bir vasitə ilə ifadəsi ənənəvi növ çərçivəsindən kənara çıxır. Əslində bir çox əsərlərdə sırf qayıdış növ deyil, myəyyən dərəcədə qayıdışlıq kateqoriyası araşdırılıb. Bunlar isə ayrı-ayrı anlayışlardır. Qayıdışlıq kateqoriyası daha geniş anlayışdır və qayıdış növ həmin kateqoriyanın ifadə vasitələrindən biridir. Deməli, mövcud dilçilik ədəbiyyatında qayıdış növün şəkildələrini çıxarmaqla hər hansı başqa vasitə ilə ifadə olunması faktının təsdiqi refleksivlik sahəsinin tədqiqi üçün ilkin şərt hesab oluna bilər. Başqa sözlə, qayıdışlıq kateqoriyasının felin qrammatik növü çərçivəsinə sığmaması bu dil hadisəsinin funksional semantika zəminində çoxplanlı bir kateqoriya kimi öyrənilməsi zərurətinin əsas argumentidir.

Qayıdışlığa dair türkoloji ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, türk dillərində qayıdışlıq mənasının ən geniş yayılmış qeyri-növ ifadə vasitəsi qayıdış əvəzliləridir.

Türkoloqların böyük bir qismi qayıdış növdən bəhs edərkən bu kateqoriyanın müxtəlif mənə variantlarının ifadəsi zamanı fellərin leksik mənalarının mühüm rol oynadığını qeyd etmişlər. Belə ki, bəzi

fellərin leksik mənası qayıdışlıq kateqoriyasının bu və ya digər mənə variantı ilə üst-üstə düşür və felin leksik mənası qayıdışlıq kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu cəhət refleksivliyin funksional-semantik sahə kimi öyrənilməsinin ilkin şərtlərindən hesab oluna bilər.

Qayıdışlıq kateqoriyasının bir sahə kimi öyrənilməsi imkanını şərtləndirən cəhətlərdən biri də bəzən söz yaradıcılığı şəkilçilərindən felin qayıdış növünün şəkilçiləri kimi bəhs edilməsi faktıdır. Məsələn, bəzən felin qayıdış növünün ənənəvi şəkilçiləri ilə bərabər -lan,-lən,-ləş,-ləş,-lik,-lik və s. şəkilçilər də qayıdış növün ifadə vasitələri hesab olunur. Ümumiyyətlə, qayıdışlıq kateqoriyasının söz yaradıcılığı şəkilçiləri ilə ifadə olunması halları türk dillərində o qədər geniş yayılmışdır ki, dilçilərin bu faktı qeyd etməməsi mümkün deyil. Lakin qayıdış növün şəkilçiləri istisna olmaqla bütün digər şəkilçilər qayıdış növün deyil, qayıdışlıq kateqoriyasının şəkilçiləri hesab olunmalıdır.

Beləliklə, hətta qrammatik növ kateqoriyası çərçivəsində yazılmış əsərlərdə belə qayıdışlıq kateqoriyasının çoxplanlı bir anlayış kimi şərh olunması bu dil vahidinin sahə nəzəriyyəsi müstəvisində öyrənilməsinə şərtləndirən əsas amildir.

İndi ingilis dilində qayıdışlıq sahəsinin ilkin şərtlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

Hələ german dillərinin ilk dövrlərində indiki ənənəvi növ mənalarna adekvat olan semaların ifadəsi prosesində müxtəlif dil vasitələrindən, o cümlədən «olmaq»; «çevrilmək» mənalarnı verən «to become», «to be» fellərindən istifadə olunurdu. Bundan başqa, hələ qədim ingilis dilində sifət kimi çıxış edən «self» sözü şəxs əvəzlilikləri ilə birləşərək qayıdış əvəzlilikləri funksiyasını yerinə yetirirdi. Yəni növ mənalarnının ifadə vasitələri çoxplanlı idi. Bu xüsusiyyət müasir ingilis dilində də özünü göstərir.

Müasir ingilis dilində oksər dilçilər qayıdışlıq mənasının self-əvəzlilikləri ilə ifadə olunması faktını qəbul edir. Bu xüsusiyyət isə müasir ingilis dilində qayıdışlığın sahə nəzəriyyəsi müstəvisində öyrənilməsi zərurətinin ilkin şərtlərindəndir.

İngilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasını tədqiq edən dilçilər ilkin fellərin leksik mənalarna mühüm önəm vermişlər. Hətta C.Layonz ingilis dilində refleksivlik ifadə edən birləşmələri eksplisit və implisit olmaqla iki qrupa bölür. İmplisit birləşmələr dedikdə məz bilavasitə leksik mənası refleksivlik olan fellər nəzərdə tutulur.

Beləliklə, ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasına həsr olunmuş bir çox əsərlərdə bu kateqoriyanın müxtəlif səviyyəli vasitələrlə ifadə

oluna bilməsi faktı təsdiqlənir. Bu xüsusiyyət isə müasir ingilis dilində qayıdışlıq mənasının sahə metodu prinsipləri əsasında araşdırılmasının adekvatlığını şərtləndirir.

Deməli, qayıdışlıq mənasının çoxplanlı bir kateqoriya kimi öyrənilməsinin birinci mərhələsi onun sırf morfoloji deyil, morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi tədqiqidir.

Felin mənacə növlərinin funksional semantika çərçivəsində çoxplanlı bir kateqoriya kimi öyrənilməsinin ikinci mərhələsi onun leksik-grammatik kateqoriya kimi araşdırılması hesab oluna bilər.

Felin mənacə növlərinin araşdırılmasında yeni bir mərhələ onların universal diatezlər və növ nəzəriyyəsi əsasında öyrənilməsidir. Bu nəzəriyyə əsasında yazılan bir çox araşdırmalarda ingilis dilində felin növ anlayışı çoxplanlı funksional-semantik kateqoriya kimi tədqiq olunmuşdur.

Hər iki dildə felin növ kateqoriyasına aid əsərlərin qısa xülasəsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ənənəvi növ əlaqələrinin, o cümlədən qayıdış əlaqələrinin müasir Azərbaycan və ingilis dillərində sahə nəzəriyyəsi əsasında bir çoxplanlı funksional-semantik kateqoriya kimi araşdırılması üçün ilkin şərtlər kifayət qədərdir. Bu fakt onunla bağlıdır ki, tədqiqatçılar felin növ kateqoriyasının bu kateqoriya çərçivəsində dolğun şəkildə araşdırılmasının mümkün olmaması nəticəsinə gəlmiş və onu çoxplanlı bir kateqoriya kimi araşdırmağa məcbur olmuşlar.

«Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdışlıq sahəsinin funksional-semantik təsnifatı» adlanan ikinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir.

«2.1. Məvəud təsnifatların qısa xülasəsi, təsnifatın əsas prinsipləri» yarımfəslində hər iki dildə qayıdışlıq kateqoriyasına aid olan əsas təsnifatlar nəzərdən keçirilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Göstərilmişdir ki, müasir Azərbaycan dilində qayıdışlıq sahəsi xüsusi araşdırma obyektinə olmadığından məvəud tədqiqatlarda bu mikrostrukturun əsas semalarının və onların müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin müəyyən bir adekvat təsnifat nümunəsini tapmaq çətindir.

Türk dillərində felin qayıdış növünə və ümumiyyətlə, qayıdışlığa dair təsnifatlar əsasən Hind-Avropa dillərinə, o cümlədən, rus dilinə aid təsnifatlara əsaslanır. Qayıdışlıq kateqoriyası dil universalisi olduğundan ümumiləşdirilmiş sxemlərə əsaslanan bu cür təsnifatlar əsas semantik tipləri müəyyən dərəcədə əhatə etməyə imkan verir. Lakin belə təsnifatların səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar vahid meyar əsasında qurulmayıb və refleksiv fellərin semantik,

morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin elementlərini mexaniki şəkildə özündə birləşdirir. Qeyd olunmalıdır ki, mövcud əsərlərin əksəriyyətində müəlliflər qayıdış növdən onun əsas mənə növlərinin təsnifatını vermədən bəhs etmişlər. Lakin diqqəti cəlb edən təsnifat nümunələri də mövcuddur və ümumiyyətlə, qayıdış növün üç əsas mənası qeyd olunur: xüsusi qayıdışlıq, ümumi qayıdışlıq, qismən qayıdışlıq.

Müasir ingilis dilində qayıdışlıqdan bəhs edən əsərlərin əksəriyyətində araşdırma qeyri-təsnifat prinsipi ilə aparılıb. Bununla belə, bəzi əsərlərdə sahə nəzəriyyəsinin tələblərinə qismən cavab verən təsnifatlara da rast gəlmək olar. Məsələn, O. Q. Ovçinnikovanın və İ.V. Dolininanın təsnifatları diqqəti cəlb edir.

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyası daha mükəmməl təsnif olunmuşdur. Lakin hətta bu dildə belə mövcud təsnifatlar qayıdışlıq kateqoriyasının ifadə və məzmun planlarını əhatə edə bilmir.

Qayıdışlıq dedikdə hərəkətin subyekt və obyektinin eynireferentliliyinin ifadə olunduğu istənilən mənə nəzərdə tutulur, yəni semantik planda subyekt eyni zamanda hərəkətin obyektinə olursa, deməli ifadə vasitəsindən asılı olmayaraq, qayıdışlıq ifadə olunur. Aşağıdakılar obyekt ola bilər:

1. a) subyekt bütövlükdə; b) subyektin, daha doğrusu, subyektin bədəninin bir hissəsi.
2. a) subyektin fiziki vəziyyəti; b) subyektin daxili, ruhi vəziyyəti.
3. a) şəxs və ya qeyri-şəxsdən ibarət olan canlı subyekt; b) cansız subyekt.

Subyekt və obyektin eynireferentliliyinin dərəcə və növündən asılı olaraq refleksivləşmənin müxtəlif tipləri müəyyən olunur.

Bütün müxtəlif səviyyəli ifadə formaları refleksiv ifadə vasitələri hesab olunur.

Formal əlamətlərindən asılı olmayaraq, qayıdışlıq kateqoriyasının hər hansı bir semasına malik olan fellər qayıdış fellər adlanır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli «Azərbaycan və ingilis dillərində refleksivlərin funksional-semantik təsnifi» adlanır. Bu yarımfəsildə qayıdışlıq sahəsinin hər iki dildə mövcud olan üç əsas mənə növünün ehtiva etdiyi başlıca semalar müəyyənləşdirilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

Felin subyektinin və obyektinin cənaferentliliyi ilə səciyyələnen xüsusi qayıdıqlıq mənasına aid olan fellərin aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Subyektin fiziki varlığı ilə bağlı olan xüsusi qayıdıqlıq felləri. Məsələn: O bədbəxt özünü məhv etdi. He had killed himself.

Bu tip fellər iki əsas qrupa bölünür:

a) geyinmə, soyunma və bəzənmə ilə bağlı fellər. Məsələn: geyinmək - to dress (oneself); soyunmaq - to undress (oneself), to get undressed; bürünmək - to wrap oneself; yuyunmaq - to wash (oneself), pudralanmaq - to powder oneself və s.

Bu tipli qayıdıqlıq fellərinin subyektini bir qayda olaraq canlı isimlər olur. Lakin bu fellərlə ifadə olunan hərəkətlərin subyektini funksiyasında cansız və mücərrəd isimlər də iştirak edə bilər. Bu halda həmin fellər məcazi mənada işləyir.

b) zərər vurma, ziyan yetirmə, zədələmə felləri. Bu fellər subyektin öz bədəninə yaxud bədəninin bir hissəsinə müəyyən ziyan yetirməsini, zədə vurmasını ifadə edir. Subyektin özünə vurduğu zədənin səviyyəsi subyektin fiziki məhvi də daxil olmaqla müxtəlif dərəcədə ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq refleksivləşmə dərəcəsi də müxtəlif olur. Məsələn: özünü öldürmək - to kill oneself, özünü yandırmaq - to burn oneself, özünü asmaq - to hang oneself, özünü güllələmək - to shoot oneself, özünü zəhərləmək - to poison oneself, özünü yaralamaq - to wound oneself, özünü şəhid etmək - to martyr oneself və s.

2. Subyektin daxili aləni, ruhi, mənəvi həyatı ilə bağlı olan fellər. Bu tip xüsusi qayıdıqlıq fellərinin aşağıdakı semantik variantları var:

a) özünü qınama, günahlandırma ilə bağlı fellər. Məsələn: O, ürəyində özünü danladı. He blamed himself for not helping her.

b) özünü bir şeyə həsr etmə, qurban vermə felləri. Məsələn: Professor özünü elmə həsr etmişdi. She devoted herself to looking after him.

c) müəyyən iradi qüvvə ifadə edən fellər. Məsələn: Arif özünü ələ aldı. He could not control himself.

ç) özünü qiymətləndirmə ilə bağlı fellər. Məsələn: Özünü tərifləyib göyə çıxartma. Do not praise yourself so much.

d) özünü qoruma, özünü müdafiə etmə ilə bağlı fellər. Məsələn: Ehtiyatlı ol, özünü qoru. Be careful, defend yourself.

c) özünü aparma, davranışla bağlı fellər. Məsələn: Sən özünü apara bilmirsən. You must behave decently.

3. Başqa semantik tiplərə aid olan xüsusi qayıdıqlıq felləri. Məsələn: Onlar nəhayət atlanıb yola düşdülər. They armed themselves and left for the front.

Ümumi qayıdıqlıq mənası ifadə edən fellər subyektin daxili vəziyyətinin, hiss və həyəcanının dəyişməsinə göstərir. Məsələn: Bu sözlərdən sonra o kövrəldi. He grew nervous as bedtime approached.

Ümumi qayıdıqlıq mənasının əsas variant və çalarlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. sevinc, şadlıq, həzz, məmnunluq ifadə edən refleksivlər. Məsələn: Bibisi ürəkdən sevinirdi. Suddenly she felt glad.

2. qəm, kədər, hüzn, müsibət və s. ifadə edən refleksivlər. Məsələn: O, keçən günlərini xatırlayıb kədərlənirdi. Tom was terribly saddened.

3. qorxu, ehtiyat, çəkinmə, əndişə, vahimə, nigarançılıq ifadə edən refleksivlər. Məsələn: Qız özünü otaqda tək görüb vahimələndi. The girl was frightened.

4. acıq, hirs, qəzəb ifadə edən refleksivlər. Məsələn: Atası bu sözləri eşidib bərk qəzəbləndi. The boy felt angry.

5. təəccüb, heyrət ifadə edən qayıdıq felləri. Məsələn: Onu görəndə bir az təəccübləndim. His friends were terribly surprised.

6. şübhə ifadə edən refleksivlər. Məsələn: O artıq şübhələnməmişdi. He had got suspected.

7. narazılıq, inciklik ifadə edən refleksivlər. Məsələn: O deyinə-deyinə bayıra çıxdı. He didn't want anybody to get hurt.

8. müxtəlif mənəvi dəyişikliklər, duyğular və düşüncələr ifadə edən fellər. Məsələn: Arifi dinlədikdən sonra Xəyalə arxayınlaşdı. Her voice grew grave suddenly.

Bu araşdırmada orta qayıdıqlıq mənası dedikdə hərəkətin subyektin dairəsində baş verən xarici dəyişikliklər nəzərdə tutulur: Qarabağ atı möhkəm tərləmişdi. The boy's eyes narrowed.

Orta qayıdıqlıq mənasının əhatə etdiyi dəyişikliyin iki əsas tipi var: a) dəyişiklik-hərəkət; b) bir vəziyyətdən digərinə dəyişmə.

Orta qayıdıqlıq mənasının bütün tipləri bu və ya digər şəkildə hərəkətlə bağlıdır. Dəyişiklik-hərəkət tipinə daxil olan refleksivlər isə sözün mütəlak mənasında hərəkət, yəni məkan daxilində subyektin vəziyyətinin, yerinin dəyişməsinə ifadə edir. Məsələn: Qız yaxınlaşıb çantanı onun əlindən aldı. His brother threw himself on the bed to have some rest.

Orta qayıdışlıq mənasının iki əsas variantı var:

a) Xarici vəziyyətin dəyişməsi bilavasitə subyektin bədəninin müəyyən bir hissəsinin hərəkətinin nəticəsi olur;

b) Dəyişikliklər subyektin varlığının müxtəlif sahələrini (fiziki, bioloji, sosial və s.) əhatə edir.

Hərəkət subyekt və obyektinin qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq bu refleksivlik mənasının iki variantı özünü göstərir:

1. Obyekt implisit şəkildə ifadə olunur və hərəkətin subyektini şəxs olur. Məsələn: Ovcu azca ayılıb lapirə baxdı. Qadın ayaqyalın, başıaçıq özünü bayıra atdı. She threw herself into her bed. The boy leaned back and sighed.

2. Hərəkətin subyektini funksiyasında bədən hər hansı bir hərəkətə məruz qalan müəyyən bir üzvü çıxış edir. Məsələn: Heyrətdən onun gözləri genişləndi. Her eyes widened.

Orta qayıdışlıq mənasının ikinci əsas növü (bir vəziyyətdən digər vəziyyətə dəyişmə) hərəkətin subyektinin həyat və fəaliyyətinin ən mühüm sahələrini əhatə edir. Bu refleksivlər içərisində aşağıdakı variantları göstərmək olar:

1. Rəngin dəyişməsi: Qızın yanaqları allanmışdı. His face reddened.

2. Subyektin fiziki-bioloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsi. Məsələn: Həssən xəstəlikdən sonra xeyli arıqlamışdı. He was getting older and older.

3. Kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri ilə əlaqədar olaraq subyektin fiziki və digər xüsusiyyətlərinin dəyişməsi. Məsələn: Ay qız, yaman gözəlləşmişən. He had grown rather tall.

4. Sosial vəziyyətin dəyişməsi. Məsələn: Dayım get-gedə varlanır, varlandıqca xəsisləşirdi. Some years later he became very rich.

5. Atmosfer-meteoroloji hadisələr. Məsələn: Hava hələ ışıqlanmamışdı. The wind had risen.

Üçüncü fəsil «Qayıdışlıq sahəsinin semantik-struktur və formal-səviyyə təsnifatı» adlanır. Bu fəsilin «Qayıdışlıq sahəsinin morfoloji-sintaktik və semantik birinci yarımfəslində refleksivlik kateqoriyasının morfoloji-sintaktik və semantik – struktur təsnifatından bəhs edilir. Morfoloji təsnifat zamanı əsas meyar kimi ilkin və refleksiv fəllərin qarşılıqlı əlaqəsi götürülür. Müvafiq qeyri-refleksiv fəllərin olub-olmamasından asılı olaraq qayıdışlıq fəlləri iki əsas qrupa bölünür:

a) müvafiq qeyri-refleksiv qarşılıqları olan refleksiv fəllər. Bu tip fəllər geniş yayılıb. Məsələn: yıxmaq - yıxılmaq ; to kill – to kill oneself və s.

b) müvafiq qeyri- qayıdışlıq formaları olmayan fellər, yəni refleksiva tantum fellər. Müasir Azərbaycan dilində ikinci tip fellərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: bayılmaq, bərəlmək, vaysınmaq, diksinmək və s.

Müasir ingilis dilində refleksiva tantum fellərə misallar: to absent oneself from - yayınmaq, boyun qaçırmaq; to pride oneself - fəxr etmək; to betake oneself - bir yərə yola düşmək və s.

Qayıdışlıq kateqoriyasının sintaktik təsnifatında mübtədanın tipi əsas meyar kimi çıxış edir. Belə ki, qayıdış və qeyri - qayıdış fellərin mübtədalarının qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq refleksivlər subyekt və obyekt refleksivlər olmaqla iki qrupa bölünür. Birinci tip refleksivlərdə mübtədə qeyri- refleksiv fellərlə eyni olur. Məsələn: O, paltosunu geydi. O geyindi. She washed her hands. She washed (herself).

Obyekt refleksivlərin mübtədası qeyri- refleksiv fellərin vasitəsiz tamamlığı olur. Məsələn: O, gözlərini mənə zillədi. Onun gözləri mənə zillənmişdi. He tried to conceal his fingers. His fingers strived to conceal themselves.

Beləliklə, subyekt refleksivlərdə vasitəsiz tamamlıq kənar edilərək implisit şəkildə işlənir yaxud tamamlıq rolunda qayıdış əvəzliləri çıxış edir.

Bu yarımfasildə həmçinin refleksivlik sahəsinin əsas mənə növlərinin müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri ümumiləşdirilmişdir.

Linqvistik materialın təhlili göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində xüsusi qayıdışlıq mənasının iki əsas ifadə vasitəsi var: felin qayıdış növünün şəkilçiləri, qayıdış əvəzlilikli birləşmələr. Müasir ingilis dilində bu mənanın ifadəsində qayıdışlıq birləşmələri işlənir, lakin onların işlənməsi həmişə labüd olunur. Belə ki, əksər hallarda refleksivlik mənası qayıdış əvəzlilikləri olmadan da müvafiq kontekstdə felin potensial qayıdışlıq mənasının reallaşması ilə ifadə olunur. Başqa sözlə, ingilis dilində bu mənanın ifadəsində leksik vasitə də işlənir. Üçüncü ifadə vasitəsi isə bağlayıcı fellərdir. Məsələn: to get dressed.

Müasir Azərbaycan dilində ümumi qayıdışlıq mənası müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir: qayıdış növün morfoloji markerləri, leksik vasitə, söz yaradıcılığı şəkilçiləri, «olmaq» tipli fellər, frazeoloji birləşmələr.

Müasir ingilis dilində ümumi qayıdışlıq mənasının əsas ifadə vasitəsi bağlayıcı fellərdir. Bu mənə qayıdış əvəzlilikli birləşmələrlə o vaxt ifadə oluna bilir ki, "to lower oneself" tipli birləşmələr məcazi mənada işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində orta qayıdışlıq mənasının əsas ifadə vasitələri felin qayıdış növünün markerləri, qayıdış əvəzlilikli birləşmələr,

bilavasitə fellərin leksik mənası və «olmaq» feli ilə düzələn birləşmələrdir. Məsələn: atılmaq, özünü yetirmək, tərponmək, peyda olmaq.

Müasir ingilis dilində bu mənanın müxtəlif ifadə vasitələri var: fellərin leksik mənası, qayıdış əvəzlikli birləşmələr, söz yaradıcılığı şəkiliçiləri, bağlayıcı fellər. Məsələn: to move, to throw oneself, to ripen, to get hot və s.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslə «Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdışlıq sahəsinin formal-səviyyə təsnifatı» adlanır. Bu yarımfəsildə qayıdışlıq sahəsinin müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri - morfoloji, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı vasitələri nəzərdən keçirilir.

Morfoloji vasitələr dedikdə müasir Azərbaycan dilindəki qayıdış növün şəkiliçiləri nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, bu tipli şəkiliçilərə aşağıdakılar daxildir: -ın,-in,- un, - ün,- n,- il, - il, - ul, -ül. Məsələn: geyinmək, bürünmək, bəzənmək, hənalamaq, yıxılmaq, və s.

Qayıdışlıq sahəsinin bu və ya digər semasının ifadəsinə xidmət edən bütün başqa affikslərin söz yaradıcılığı şəkiliçiləri hesab olunması məqsədəuyğundur.

Leksik ifadə vasitəsi dedikdə refleksivliyin bilavasitə felin leksik mənası ilə ifadə olunduğu hallar nəzərdə tutulur. Bu vasitə hər iki dil üçün səciyyəvidir. Bu tipli fellər dilin müasir mərhələsində morfoloji quruluş nöqtəyi-nəzərindən tərkib hissələrinə ayrılmır və sadə fellər hesab olunur. Məsələn: dirçəlmək, utanmaq, qızarmaq, kiçilmək, sevinmək, dirçəlmək, qalxmaq, qorxmaq ; to rise, to spring up, to fear, to turn və s.

Bəzi dilçilərin haqlı olaraq göstərdikləri kimi, söz yaradıcılığı vasitələri yeni leksik vahidlər yaratmaqla bərabər, felin qrammatik növlərinə xas olan mənalara ifadəsinə də xidmət edir. Müasir Azərbaycan dilində qayıdışlıq sahəsinin ayrı-ayrı mənə növləri aşağıdakı şəkiliçilərlə ifadə olunur: -lan,-lən,-laş,-ləş,-al,-əl,-ar,-ər,-la,-lə,-ix,-ik,-ux. Məsələn: dirşəklənmək, qızarmaq, sərinləmək, soluxmaq gözəlləşmək və s.

«Olmaq» feli də qayıdışlıq sahəsinin ifadə vasitələrindən biridir. Məsələn: part olmaq, diltxor olmaq.

Müasir ingilis dilində qayıdışlıq sahəsinin ifadəsində on çox işlənən şəkiliçi «en» şəkiliçisidir. Məsələn: to redden, to brighten, to soften və s.

Fikrimizcə, müasir ingilis dilində qayıdışlıq sahəsinin ifadə vasitələrindən biri də «to become, to get, to grow, to turn, to be» kimi

fellərdir. Məsələn: to get tired, to become surprised, to grow nervous, to turn red, to be astonished və s.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində araşdırmanın əsas mülahizələri ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çapdan çıxmış aşağıdakı monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin qayıdıqlıq kateqoriyası (monoqrafiya). Bakı: Elm, 2003, 140 s.

2. Müasir Azərbaycan dilində felin qayıdıqlıq kateqoriyasına dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Bakı: 1987, №8, s. 48-50.

3. Категория рефлексивности в разносистемных языках // Депонирована в ИНИОН АН СССР. Новая литература по общественным наукам: языкознание, Москва: 1987, № 8, 25 с.

4. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin qayıdıqlıq kateqoriyasına dair/ Naxçıvan Özəl Universitetinin professor-müəllim heyətinin elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransdakı məruzələrin materialları. Bakı: 1999, s. 45-47.

5. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi və onun qayıdıqlıq kateqoriyasına tətbiqinə dair/ Naxçıvan Özəl Universitetinin professor-müəllim heyətinin elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransdakı məruzələrin materialları. Bakı: 2000, s. 33-34.

6. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin qayıdıqlıq sahəsinin müqayisəli-tipoloji tədqiqinə dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, 2000, № 7, s. 99-101.

7. Qayıdıqlığın ikili ifadə imkanı və refleksivlik dərəcəsinə dair/ Naxçıvan Özəl Universitetinin professor-müəllim heyətinin elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransdakı məruzələrin materialları. Bakı: 2001, s. 52-53.

8. Xüsusi qayıdıqlıq mənasının Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli-tipoloji tədqiqinə dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, 2004, № 13, s. 87-89.

9. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində orta qayıdıqlıq mənasına dair // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 3, s. 374-377.

10. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdıqlıq sahəsinin funksional-semantik təsnifatına dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, 2005, № 16, s. 57-59.

11. Naxçıvan dialekt və şivələrində felin qayıdıqlıq sahəsinə dair// Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, Bakı: 2005, № 3,

s. 52-54.

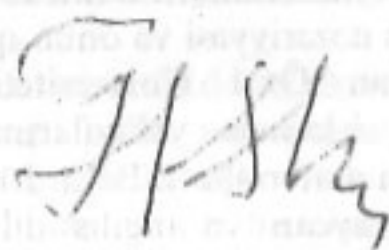
12. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinə dair. Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər. Bakı: 2005, s. 258-260.

13. Müasir Azərbaycan dilində qayıdışlıq kateqoriyasının morfoloji ifadə vasitələrinə dair// Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: 2005, № 4, səh. 58-60.

14. Müasir Azərbaycan dilində qayıdışlıq sahəsinin ilkin şortlarına dair Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: 2006, № 1 (5), səh. 31-34.

15. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin qayıdışlıq sahəsinin sintaktik ifadə vasitələrinə dair // Naxçıvan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: 2006, № 2, səh. 92-96.

16. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi və onun qayıdışlıq kateqoriyasına tətbiqi haqqında // Naxçıvan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: 2006, № 4, səh. 134-139.

**Категория возвратности в азербайджанском
и английском языках**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной научной и художественной литературы.

Во введении обоснованы актуальность, научная новизна и теоретико-практическая значимость темы, описаны объект и предмет диссертации, определены цель, объект и методологические основы исследования.

В первой главе внимание сосредоточено на возвратности как функционально-семантическое поле. Здесь дается краткий обзор исследований по категории возвратности, излагается сущность теории поля, рассматриваются предпосылки поля возвратности в обоих языках, определяется место разноуровневых средств при выражении данной категории, также обобщаются основные различия между категорией возвратности и возвратного залога в свете теории поля.

Вторая глава посвящена функционально-семантической классификации поля рефлексивности в исследуемых языках. Проанализировано большое количество языкового материала, в результате чего были выделены следующие основные значения поля рефлексивности: собственно-возвратное значение, общевозвратное значение, средне-возвратное значение. По взаимоотношению субъекта и элиминированного объекта выделяются разные семантические типы основных значений.

Третья глава посвящается плану выражения, т.е. семантико-структурной и формально-уровневой классификации категории рефлексивности. Здесь обобщаются все разноуровневые эксплицитные и имплицитные средства выражения данной категории-морфологические, синтаксические, лексические и словообразовательные средства, также определяется место средств разных ярусов и степень рефлексивизации при их функционировании.

В заключении обобщены основные научные результаты этого исследования.

THE CATEGORY OF REFLEXIVITY IN MODERN AZERBAIJANI AND ENGLISH

SUMMARY

This dissertation consists of Introduction, three Chapters, a Conclusion and a Bibliography.

In the part of Introduction grounds for problem topicality, scientific novelty, theoretical and practical significance of the subject are provided, goals, objectives as well as methodological principles of the research are defined.

In Chapter 1 the category of reflexivity is studied as a functional-semantic field. Here the linguistic literature by different authors and different periods dealing with reflexivity is surveyed, short information is given about the essence of the theory of linguistic field used in the thesis, the main pre-conditions of the field of reflexivity are considered, the place and significance of different means of expression are defined, the main differences between the category of reflexivity and the reflexive voice are generalized.

Chapter 2 deals with the functional-semantic classification of the field of reflexivity in modern Azerbaijani and English. As the result of the analysis of the language material the following three meanings of reflexivity were distinguished: a special reflexive meaning, a general reflexive meaning, and a middle reflexive meaning. Taking the interrelation between the subject and the eliminated object as the main criterion different types of the meanings mentioned above were determined.

Chapter 3 deals with the semantic-structural and formal-level classification of the field of reflexivity. Here all the explicit and implicit means of expression (morphological, syntactical, lexical and word-formation) are generalized, the place of each means as well as the degree of the reflexivity expressed by different means are defined.

The main scientific results of the research are summarized in the part of Conclusion

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ШИРМАММАД ГУДРАТ оглу ГУЛУБЕЙЛИ

КАТЕГОРИЯ ВОЗВРАТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

10.02.01. Азербайджанский язык

10.02.04. Германские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертация на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

НАХЧЫВАН -2007